

DEN GAMLA KVARNEN

EN SKRIFT OM KAMPEN MOT
KLIMAT-, KULTUR-, MILJÖ- OCH RÄTTSÖVERGREPP

AV GUNNAR OLSSON, UGERUPS MÖLLA

VATTENKRAFTENS VÄNNER

Detta är en berättelse från medeltid till nutid om gamla kvarnverksamheters uppbyggnad och förtjänster tills dagens kassation med överhängande rivningshot.

Efter att kvarnen i århundraden malt traktens spannmål producerar den nu, sedan 30 år tillbaka, den renaste el som går att framställa. Berättelsen är skriven utifrån min synvinkel vid Ugerups Mölla invid Vramsåns vattendrag, men är säkert överförbar på de flesta av landets gamla vattenverksamheter.

Berättelsen är en protest emot myndigheters förvrängda och ogrundade anklagelser om skador orsakade av de gamla kulturhistoriskt värdefulla kvarnanläggningarna. Förutom den rena elen levererar detta produktionslag andra nyttor som kommer samhället tillgodo och som ingen annan elproduktion förmår. Därtill sätter denna berättelse även ljuset på somliga politikerns ovilja mot att äganderätten även ska gälla ägarna av dessa kulturbyggnader.

Ugerups Mölla invid Vramsåns strand juni 2024

*Kulturmiljöförvaltare, miljövän och kvarnägare
Gunnar Olsson*

INLEDNING

Eftersom vi befinner oss i Skåne var det de danska kungarna som hade monopol på rikets kvarnar fram till medeltiden. Först då fick adeln privilegiet att äga kvarnar, som i början var skattebefriade s.k. odalkvarnar. Det finns ingen dokumentation på när kvarnen vid Ugerups Mölla uppfördes, men säteriets andra kvarn, ”Nye mölla” fick sitt privilegiebrev år 1491 av kung Hans. Ugerups Mölla torde således vara uppförd kring första hälften av 1400-talet. Med tiden kom adelns privilegier att upphöra och var och en som ägde mark gränsande till ett vattendrag hade rätt att nyttja vattnet bl.a. till att bygga kvarnar. Det krävdes inget tillstånd. Om det inte inkräktat på annan verksamhet ansågs den tillåten. Hade ingen klagat inom tre år efter uppförandet var anläggningen giltig utan att tillstånd utfärdats. Det går således inte att uppfylla vissa myndigheters krav på dokumentation av anläggningars tillkomst.

Kartan på nästkommande sida är ett utdrag ur Dahlbergs karta från åren 1677-1678 (observera att söder är uppåt). På kartan kan man se att Ugerups Mölla, tillsammans med flera andra möllor, är inprickad (strax till höger om Ä:et i GIERS HÄRAD).

Bilden på omslaget föreställer den gamla kvarnbyggnaden till Ugerups Mölla. Anläggningen har tidigare tillhört godset Ugerups Säteri och under långa tider tillhört adelssläkter, men under de senaste 55 åren ägts av min fru Birgit och mig.

ANSVAR

Byggnadsvård för framtida generationer

Övertagande av gamla byggnader innebär ett förvaltningsansvar. När vi köpte den gamla kvarnen var det hamrade plåttaket genomrostat och det läckte in på flera ställen. Så snart boningshuset gjorts hjälpligt beboeligt var nästa steg att lägga nytt plåttak på möllan för att hindra att innertaket ruttnade. Underhållsarbetet var eftersatt vilket innebar att det läckande trägolvet i turbinkammaren måste bytas mot ett gjutet golv. Då brädväggen i turbinkammaren brast ersattes den med block och gjutning. När den raserade ytterväggen byggdes upp igen användes gammal handslagen tegel till det forna valvet och till fönster-nischen. I övrigt fick det bli nytt material eftersom det ursprungliga inte gick att få tag på. Med mycket möda går det att återskapa och bevara kulturhistoria i gamla byggnader, vilket säkert många vet.

Kulturhistoria

I mitt fall har det dock varit mödan värd. Länsstyrelsen i Skåne gjorde år 2015 en kulturhistorisk utredning på vattenanläggningar i Vramsån, kallad ”Vramsån – Vattenkraftverk och dammbyggnader” I utredningen tilldelades Ugerups Mölla högsta värderingen ”Mycket högt kulturhistoriskt värde”. Bara fyra av mer än hundra undersökta vattenanläggningar i Skåne tilldelades denna höga värdering. Värderingen i Ugerup bygger inte enbart på kvarnens nästan fullständiga inredning, utan också på fornminnen från 1400-tals skvaltän (kvarnsten, rester av stenlagd utloppskanal och grundstenar till dämme) och landfästen till en gammal stenbro.

Vramsån får väl anses vara kulturhistoriskt värdefull eftersom hela sex anläggningar, varav tre elproducerande, har vid kulturutredningen tilldelats värdet

Då den raserade yttreväggen byggdes upp igen användes gammal handslagen tegel till det forna valvet och till fönsternischen.

I mitten kvarnstenen från skvaltån och till vänster, delvis dolt av träd stammen, dämmesrester.

”Högt kulturhistoriskt värde”. Frågan är om vattendragets samlade kulturhistoriskt höga värde leder till att det kan klassas som KMV av kulturmiljöer. Den 4 mars 2024 utfärdades vägledning för bedömning av kulturmiljöer vid kraftigt modifierade vatten. Redan i motionen ”Vattenmiljö och vattenkraft” poängterades ett särskilt hänsynstagande till vattendragens kulturmiljöer. Myndigheternas behandling av kulturmiljöer har varit mycket njuget i hittillsvarande utredningar. Det är kanske anledningen till att man nu anser att frågan måste styras upp.

I min socken fanns en gång fem brännvinsbrännerier, som gav upphov till stora potatisodlingar. Det fanns också fem kvarnar för malning av spannmål. I brännerierna finns inget av inredning eller utrustning kvar. En av byggnaderna är nu förvanskad till oigenkännlighet och har inretts till annan verksamhet. Av kvarnarna är bara Ugerups Mölla i ursprungsskick. Försvinner även den kommer ingenting att finnas kvar som minner om ortens en gång så viktiga huvudnäringar; potatis- och spannmålsodlingar. Av kulturell hänsyn bör man därför kämpa emot myndigheters rivningsiver.

Den rödlistade ålen

Födelseplatsen för ål var länge ett mysterium. Ålens födelse förklarades av mer eller mindre fantasifulla myter. Det var först för ca 100 år sedan som den danske biologen Johannes Smidt kunde fastställa att ålens födelseplats borde vara någonstans vid Sargassohavet. Redan 1904 hade han fångat en *Leptocephalus* (ålens ca 7 mm långa larv) vid detta hav. Ytterligare 15 års forskning stärkte hans teorier. Larven surfar på Golfströmmen i ca tre års tid innan den når de afrikanska och europeiska västkusterna samt de brittiska öarna. Under slutskedet av denna resa genomgår ålen sin första metamorfos då den förvandlas från larv till glasål. Den behöver ytterligare ca ett halvår innan den når svenska

DEN SLANKA FISKENS BESÖK VID ÅLABODARNA
VAR TIDIGARE MÅNGFALDIGT MEN HAR DE SENA-
RE ÅREN MINSKAT VÄSENTLIGT TILL STOR DEL PÅ
GRUND AV MISSLEDDA MYNDIGHETERS FELBESLUT.

vatten och kan vandra upp i vattendragen. För att nå landets nordligaste delar behöver den ytterligare något år eftersom vandringshastigheten avtar med kyligare vattentemperaturer.

Honorna vandrar upp i vattendragen och deras källsjöar. När det gäller södra Sverige stannar de kvar i dessa vatten i 12–15 år. De klarar att simma motströms i vatten som rinner så snabbt som 150 cm/sek. För att klara alla övervintringarna måste ålen ha ett tillräckligt tjockt sediment/dylager att borra ner sig i. Under århundradens lopp har dämnena fungerat som sedimentfällor så att det bildats ett bottensubstrat lämpligt för ålens övervintring. När dämnens rivs spolats sedimentlagret nedströms och tunnas ut. Ett ålhabitat har därmed gått förlorat. Ett annat hot mot ålens överlevnad är den minskade vattenvolymen, som medför ökad fluktuation i vattentemperaturen. Risken är att vattendraget bottenfryser eller vid torrperioder ger betydligt högre temperaturer i stillastående vatten. Ålen är den mest temperaturkänsliga fisken i svenska vatten. För att nå maximal tillväxt kräver den en vattentemperatur på +23° C. Den kan bara överleva ett spann av ca 30° C, mellan ett par plusgrader till någon grad över +30° C. Vid en lägre temperatur fryser ålen ihjäl och vid en högre stressas den så att hjärtverksamheten avtar och till sist upphör. Utrivning av dammar utgör således två stora hot mot ålens existens.

Myndigheterna påstår att ål hindras i sin vandring av de små dämnena. Perola Nordberg skriver i boken "Ål från Sargasso till gillesbord": "Ålens benägenhet att lämna vatten är speciellt starka då den under regniga och mörka nätter hindras av dämnena i sin vandring uppströms eller nedströms i det rinnande vattendraget. Även betydande hinder kan kringgåas landvägen".

Intresseorganisationer framför ofta att Sverige kan drabbas av böter om inte

kraven i EU:s ramdirektiv för vatten uppfylls. Ett direktiv som däremot aldrig nämns är Rådets förordning (EG) nr 1100/2007 av den 18 september 2007 om åtgärder för återhämtning av beståndet av europeisk ål som talar om att den europeiska ålen ska skyddas, bevaras och att förbättra den akvatiska miljön där ålen tillbringar en del av sin livscykel. Hur många ålhabitater har skapats eller förbättrats i Sverige? Flera hundratals lekplatser för lax och öring har skapats genom att täcka över det bottensubstrat som är en förutsättning för ålens 12-18 års övervintringar i svenska insjövattnen. Man får uppfattningen att det finns andra intressen, som överbryggas såväl den europeiska ålförordningen som verkliga miljöförbättringar.

”För att klara alla övervintringarna måste ålen ha ett tillräckligt tjockt sediment/dylager att borra ner sig i. Under århundrades lopp har dämmena fungerat som sedimentfällor så att det bildats ett bottensubstrat lämpligt för ålens övervintring.”

SAMHÄLLSNYTTOR

Dämpar översvämningar

Det är allmänt känt att dammar har en förmåga att hantera högflöden och minska risken för översvämningar nedströms. Sweco uttrycker det i sin konsekvensanalys av vattenverksamhetsutredning på följande vis: ”En utrivning av befintlig damm skulle sannolikt innebära ökad översvämningsrisk i samhällen längs med idag reglerat vattendrag. Även en ökad risk för skador på infrastruktur som löper parallellt eller tvärs reglerade vattendrag är att förvänta.”

Även dammar som saknar aktiv reglering har, liksom naturliga sjöar, en utjämnande effekt på flöden så att flödestoppar blir lägre och förskjuts i tiden. Utjämnningen kommer sig av att vattendragets geometri generellt breddas på uppströmssidan av dammen som gör att vattennivåerna stiger långsammare än vad som är fallet med ett smalare vattendrag.

Förhindrar uttorkning

Framtidsvisioner pekar inte bara mot nederbördsrikare vinterhalvår och häftigare sommarregn, utan också mot längre och varmare torrperioder. I södra Europa har det senaste året uppmätts högre temperaturer än någonsin tidigare. I Grekland har släckningsarbetet vid de stora skogsbränderna försvårats därför att floder torkat ut. För att hindra uttorkning av våra vattendrag är det viktigt att inga fler dammar rivs ut. Även om ingen el produceras vid dem är deras vattenreservoarer en garant för det marina livet. En utrivning av dem förvärrar kommande klimatförändring.

Grundvatten

Dammar innebär generellt att vattennivån på uppströmssidan dammen ligger

KVARNDAMMENS FUNKTION SOM VATTENNIVÅ-
REGLERANDE BUFFERT I LANDSKAPET MOTVERKAR
ÖVERSVÄMNINGAR SÄVÄL SOM UTTORKNINGAR.

högre än om vattendraget var oreglerat. Om höjningen varit långvarig kan det inom dammens närområde även ha skett en höjning av grundvattennivån. Om dammarna rivs ut kommer grundvattennivån uppströms dammarna att sjunka. En sjunkande grundvattenyta kan påverka en etablerad växtlighet negativt eftersom kraven på växtens rötter förändras. Sjunkande grundvattennivåer kan även leda till sinande brunnar och sättningar i marken och på fastigheter.

Våtmarker

Dammarnas förhöjda vattennivåer gör att vattendragens kantzoner översilas vid vattnets årliga fluktueringar och bildar våtmarker. När vattnet drar sig tillbaka stimuleras växtligheten av det extra näringstillskottet som markerna fått. Sweco beskriver det på följande vis: ”I anslutning till dammarna kan våtmarksområden skapas uppströms dammen av den permanenta höjning av vattennivån som dammen leder till. Våtmarksområden har ett högt skyddsvärde, vilket inte minst beskrivs inom miljö kvalitetsmålet ”Myllrande våtmarker”. Utrivning av dammar kan påverka denna typ av våtmarker negativt. Detta kan förväntas påverka såväl fåglar som amfibier negativt samt leda till ökad näringsämnesbelastning i sjöar, vattendrag och havsmiljöer. Detta strider också mot intentionerna i Baltic Sea Action Plan.

Sweco:s sammanfattning om dammutrivning

Många gånger är ambitionen med dammutrivning att återställa vattendragen till ursprungligt skick, vilket dock kan vara svårt eller nästintill omöjligt att åstadkomma beroende på andra mänskliga förändringar av miljön. Det kan vara svårt att konkret förutsäga vad som händer biologiskt efter utrivning av dammar då dammens tidigare funktion som sedimentationsbassäng upphör vilket kan leda till en ökad frisättning av sediment, som i sin tur kan skada djur och växtliv nedströms. Erfarenheter från Nissan visar en signifikant minskning

VÅTMARKSOMRÅDEN HAR ETT HÖGT SKYDDSVÄRDE,
VILKET INTE MINST BESKRIVS I NATURVÅRDSVERKET'S
FÖRDJUPADE UTVÄRDERING AV SVERIGES MILJÖMÅLS-
SYSTEM – "MYLLRANDE VÅTMARKER"

av vissa djurgrupper efter utrivningen nedströms. Dessa minskningar ansågs vara beroende på ökad sedimenttransport efter dammutrivning vilket innebar att forna livsmiljöer på nedströmssträckan påverkats negativt.

Dammbiotoper

Dammar som funnits i flera hundra år har skapat en biotop säregen för dammar och våtmarker. Där finns fågelarter som man inte finner någon annanstans. Platsen hyser också mängder av groddjur, ödlor och snokar. Uttrar roar sig på dämmens nedsida. Damrnarna utgör också fladdermössens bästa jaktrevir. Det är den naturtyp som har den mest art- och individrika fladdermuspopulationen. Sverige har förbundet sig genom EUROBATS att skydda fladdermössens jaktrevir och boplatser. Ändå tillåts svenska myndigheter att förstöra deras bästa jaktplatser. Det är förvånande att organisationer som WWF, Naturvårdsverket och naturskyddsföreningar, inte bara tillåter utrivningar, utan också uppmuntrar till dem.

Beredskapsnytta

I en allt oroligare omvärld framgår det att de stridande parterna inriktar sig på att förstöra motståndarnas infrastruktur, däribland elförsörjningen. Det är lättare att slå ut ett par hundra stora kraftverk än ca 1900 små, vars placering för det mesta är okänd. Vattenmassorna från en stor raserad damm orsakar enorma skador, medan de från en raserad liten damm knappast märks. Ur ren beredskapssynpunkt skulle man stoppa all utrivning av dammar. Istället borde man modernisera de elproducerande anläggningarna för att kunna maximera uttagen. Dessutom borde man se över möjligheten att modernisera och återsarta nedlagd småskalig vattenkraft. I tredje hand borde man se över alla icke verksamma dammar för att undersöka möjligheten att anlägga små kraftverk vid dem. Troligen skulle det vara en i detta sammanhang billig lösning, i väntan

på att kärnkraftverken byggs ut. De små kraftverken, verksamma eller vilande, och dammarna finns i huvudsak i områdena SE3 och SE4. Ovan nämnda förslag skulle således främst gynna områden med elbrist, en lättnad för de boendes hushållskassor. Den småskaliga vattenkraften har sin mesta produktion på vinterhalvåret, vilket inte gör saken sämre.

Äganderätt

För 40–45 år sedan blev vi med gamla nerlagda kvarnar ständigt påmind av politiker och miljövänner att vi borde förse anläggningarna med generator och starta turbinerna igen. Ja det var till och med så angeläget att staten från början gav investeringsbidrag till dem som ställde om kvarnarna till små elkraftverk. Dessa bidrag ersattes senare med den s.k. 9-öringen, dvs. en ersättning med 9 öre/kWh. Även 9-öringen kom att ersättas. Denna gång med elcertifikat där producenten tilldelades 1 certifikat/MWh (1000 kWh = 1 MWh), som det stod honom fritt att sälja. Inte vid något tillfälle talades det om något tillståndskrav eller att anläggningarna skulle utgöra någon fara för det marina livet eller vattenkvaliteten. När det gäller vattenkraften så har även tilldelningen av elcertifikat försvunnit.

Locktonerna kom i början 2010-talet att ersättas med hot om utrivning av dammar till de tidigare så omhuldade små kraftverken. Ägarna bekostar utrivningen men kan bästa fall få 85 % av kostnaderna ersatta med medel från Vattenkraftens Miljöfond. Samma gäller om istället för utrivning fiskvägar ska anläggas. I skrivande stund är Vattenkraftens Miljöfond pausad, och vad som följer därefter är ovisst. Fondens medel lär dock inte räcka till ersättning av de sista prövningsomgångarna. Energiförlusten vid tappvatten ersätts inte. Eftersom Miljöbalken pekar ut våra anläggningar som miljöbovar, utan vetenskapligt grundade bevis, omfattas de inte längre av den grundlagsskyddade ägande-

rätten. Många ångrar idag att de lyssnade på politikernas och miljövännernas falska tal, när de nu vänder oss ryggen.

Lantbruket beskylls ofta för övergödning och utsläpp av bekämpningsmedel, som med tiden når vattendragen. Det sker utan att någon lantbrukare krävs på ersättning. Om vi överför de små kraftverkens belägenhet till jordbruket, skulle lantbrukaren, där en väg dras fram, få se sin mark konfiskerad och stå för kostnaden för väganläggning.

Så kan det inte vara säger någon. Då går lantbrukaren i konkurs. Det går mycket väl att lägga en sådan ekonomisk börda på ägaren av det lilla kraftverket, så att vederbörande tvingas i personlig konkurs.

En landsbygdsfråga

De utrivningshotade små verken är till största delen belägna på landsbygden. Redan idag, under utrivningshotet, har underhållsarbetet i anläggningarna upphört. Ingen vill ju kasta pengarna i sjön. En utrivning innebär en klar inkomstsänkning för de företag, som tidigare skött underhållsarbetet. De närboende som njutit av dammens spegelyta, får istället nöja sig med ett dylikt, myggrikt dike. Utan att taxeringsvärdena justeras ner, kommer priserna på dessa fastigheter att rasa.

Det finns nu möjlighet för samtliga politiska partier, att inför nästa val, visa att uttrycket ”Levande landsbygd” är en realitet och inte bara ett härsket valfläsk. Genom att lagstiftningsvägen se till att stoppa rivningsraseri gynnar man landsbygden bäst, och kanske klimatet och miljön allra mest.

SLUTORD

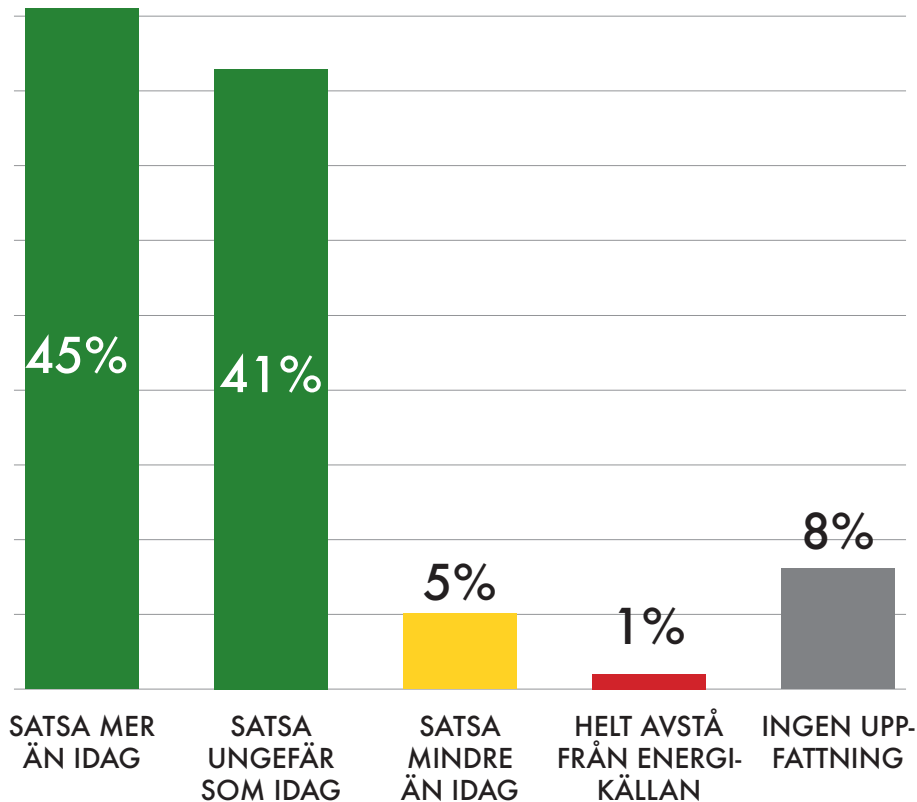
Det framhålls ofta att anledningen till utrivning av dammar är att fiskar fritt ska kunna vandra förbi dämmena. Det är något som de klarat i de små, rivningshotade kraftverken i flera hundra år. Påståendet att de små elverken orsakar stor fiskdödlighet saknar helt relevans. Det är först på 1970-talet som en märkbar fiskdöd kan konstateras. Det finns större anledning att tro att industrins avfallsutsläpp i sjöar, vattendrag och hav, och reningsverkens ofullständiga rening av medicinrester som t ex från P-piller och psykofarmaka orsakar fiskdöden. Så länge man inriktar sig på fel orsaker kommer fiskdöden att fortsätta och kanske förvärras. Ständigt upprepas från myndigheter och intresseorganisationer att det framförallt är lax och öring som ska ta sig upp i vattendragen. Det gör att man funderar på om det ligger andra intressen än de rent miljömässiga bakom kraven på utrivningar.

Vilket annat land i världen tillåter att den renaste formen av elproduktion stängs ner? Ett produktionsslag som dessutom har ett mycket starkt folkligt stöd. Utrivningen av dammar gagnar vare sig miljö eller klimat.

Ju närmare ett vindkraftverk du bor desto mer hatar du det —
ju närmare en damms spegelyta du bor desto mer uppskattar du den.

Svenska folkets inställning till vattenkraft 2023

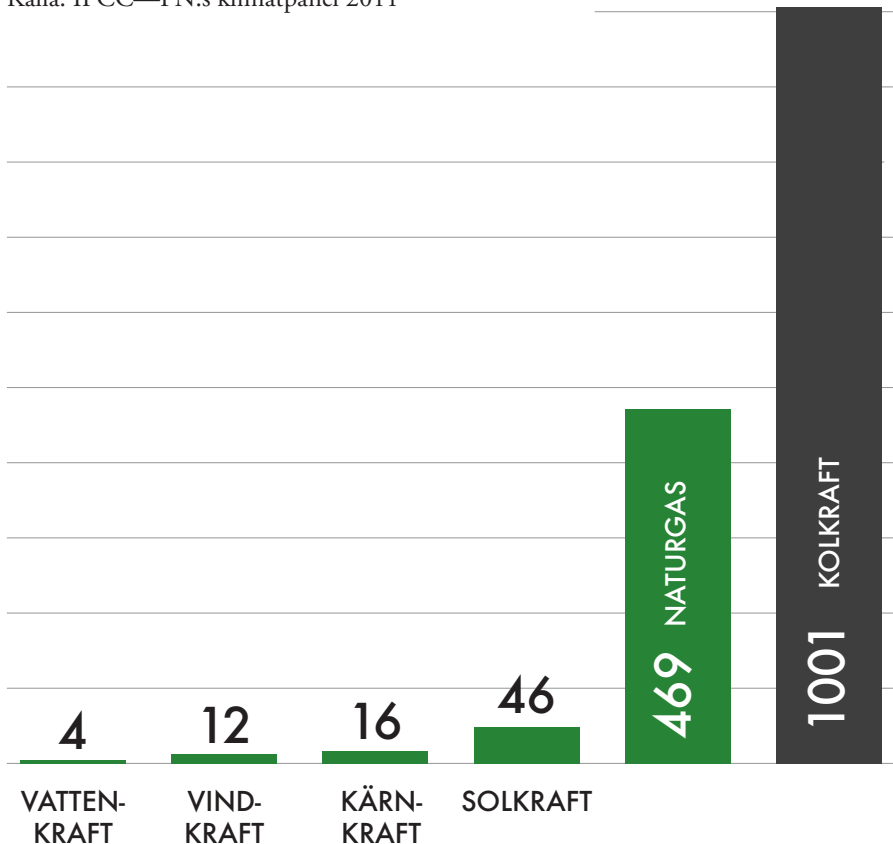
Källa: SOM-rapport 2023

Livscykelanalys av koldioxidutsläpp

Stapeldiagrammet visar det antal gram koldioxid per producerad kilowattimme, CO₂ g/kWh, som genereras av respektive energiform.

Källa: IPCC—FN:s klimatpanel 2011

VATTENKRAFT – ETT NATURNÄRA OCH TRADITIONELLT SÄTT ATT PRODUCERA EL SOM ABSOLUT HÖR FRAMTIDEN TILL

- 1900 mindre kraftverk vars effekt (5 TWh/år) kan fördubblas med en modernisering av befintliga kraftverk.
- De flesta mindre kraftverken finns i södra Sverige där produktions- och överföringskapacitet är begränsade.
- Producerar som mest november-april. Vid förbrukningstoppar 17% av tillgänglig effekt i SE4.
- Bidrar till systemstabiliteten genom rotationsenergi och har stor potential att bidra med reglering till stödtjänstmarknaden.
- Ökar beredskapen genom att i krislägen med s.k. ö-drift elförsörja samhällskritiska funktioner på tusentals orter.
- Minskar skadliga klimatutsläppen idag med ca 7% – med en modernisering av befintliga kraftverk upp till 14%.
- Kvarndammarna håller kvar vattnet i landskapet och
 - minskar därmed risken för både extremflöden och torka.
 - är därmed viktiga för vattenförsörjningen.
 - bidrar till en biologisk mångfald.

VATTENKRAFTENS VÄNNER

073-960 59 83 | INFO@VATTENKRAFTENSVANNER.SE

FORSULTSVÄGEN 9, 298 92 TOLLARP

VATTENKRAFTENSVANNER.SE